

вписувалися в комуністичну модель духовності, ставлення до людини, як «гвинтика» у величезному державному механізмі. Антирелігійна боротьба у досліджуваній період деморалізувала суспільство, різко понизила рівень духовності та гуманістичних засад. Однак, попри всі намагання владних органів призупинити поширення протестантських громад, вони з року в рік зростали і набували все більшої кількості прихильників.

1. Єленський В. Є. Морозна «відлига». Про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років // *Маршрутами історії / уряд. Ю. І. Шаповал. – К., 1990. – С. 271–285 та ін., Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні // УІЖ. – 1991. – № 10. – С. 70–76.*
2. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В.К. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
3. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України / В. Пащенко. – Полтава, 2001. – Ч. 2.
4. Бондарчук П. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні (середина 40-х – середина 80-х рр.) / П. Бондарчук // *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – К., 2005. – С. 283–308 с.; Борщевич В. Православна церква в Україні в ХХ ст. сучасна вітчизняна історіографія проблеми / В. Борщевич, А. Киридон // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного пед. ун-ту, 2001. – С. 710–715; Яроцький П. Перебудова і віруючі: (Соціологічні дослідження) / П. Яроцький // *Під прапором лєнінізму. – 1990. – С. 64–69. Милуць В. І. Волинська духовна семінарія в Луцьку (1946–1964 рр.) / В.І. Милуць. – Рівне, 2001; Моренчук А.А. Релігійні процеси в Україні у 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей): автореф. дис. канд. іст. наук: 09.00.11 / А.А. Моренчук; Національний ун-т «Острозька академія» – Острог, 2006. – 20 с.; Рожко В. Православні монастирі глибокого Полісся / В. Рожко. – Луцьк, 1999.***
5. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій / В. Любащенко. – Л., 1995; Решетников Ю. Обзор истории Евангельско-баптистского братства на Украине / Ю. Решетников, С. Санников. – Одесса, 2000.
6. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 114.
7. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 4. – Спр. 1.
8. ДАВО. – Ф. 605. – Оп. 2. – Спр. 40.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3649.
10. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 227.
11. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 211.
12. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 211.
13. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 3. – Спр. 39.
14. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 154.
15. ДАВО. – Ф. 605. – Оп. 2. – Спр. 40.
16. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 216.
17. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 205.
18. ДАВО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр. 216.

О.Г. Перехрест

ВІДБУДОВА ТА НАЛАГОДЖЕННЯ РОБОТИ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 1943–1945 РР.

Розкрито відбудову та налагодження функціонування культурно-просвітницьких закладів в українському селі в 1943–1945 рр. Проаналізовано результати відбудовних робіт вказаних закладів, основні напрямки діяльності сільських будинків культури, клубів та бібліотек, здобутки та проблеми у справі задоволення ними культурно-просвітницьких потреб сільського соціуму, стан та заходи щодо забезпечення сільських мешканців періодичною пресою, радіомовленням та кінообслуговуванням.

Ключові слова: культурно-просвітницькі заклади, сільські будинки культури та клуби, бібліотеки, хати-читальні, кадри культуртрейнерів, періодична преса, радіомовлення, кінообслуговування.

In this paper the new methodological positions in the process of rebuilding and adjusting of cultural and educational institutions are shown in the Ukrainian village during 1943–1945. It was analyzed the results of recovery operations of the mentioned institutions, the main activities of the rural houses of culture, clubs and libraries, achievements and challenges in meeting their cultural and educational needs of rural society, the state and measures to ensure villagers periodicals, radio and cinema service.

Key words: cultural and educational institutions, rural houses of culture and clubs, libraries, reading rooms, houses, pictures of the cultural workers, periodicals, radio, cinema service.

Одним із основних завдань у справі відродження соціальної інфраструктури українського села в післяокупаційний період була відбудова та налагодження роботи культурно-просвітницьких закладів. Однак ця проблема у вітчизняній історіографії на цей час одержала лише фрагментарне висвітлення, до того ж в основному на регіональному рівні [1]. З огляду на вказане метою публікації є аналіз значальних процесів з нових методологічних позицій у загальноукраїнському масштабі.

Війна та окупація завдали сільським культурно-просвітницьким закладам великих руйнувань і збитків. В Україні було знищено близько 8 тис. сільських клубних закладів, понад 14 тис. сільських бібліотек [2, 172; 3, 57, 152]. Приміщення тих закладів, що уцілили, були занедбані, їхнє облаштування, інвентар та книжкові фонди було знищено. Характерною особливістю відбудовного процесу в цій сфері соціальної інфраструктури села була підвищена увага з боку керівних компартійних і державних владних структур, котрі розглядали культурно-просвітницькі заклади як важливий інструмент політичного та ідеологічного впливу на селянські маси. Про це свідчить ухвалення ними спеціальних директивних документів та пильна увага до виконання визначених ними завдань. Так, уже в березні 1943 р. ЦК ВКП(б) ухвалив Постанову «Про розгортання мережі політпросвітницьких закладів у визволених від німецьких загарбників містах і селах», а в серпні 1943 р. Постанову «Про заходи щодо посилення культурно-просвітницької роботи в районах, звільнених від німецької окупації», які зобов'язували місцеві партійні й радянські органи в найкоротші терміни налагодити випуск газет і журналів, відновити в сільській місцевості радіомережу, клуби, бібліотеки та хати-читальні [4, 432; 5, 332]. Того ж року РНК СРСР ухвалив Постанову «Про заходи з відбудови кіномережі в містах і районах, звільнених від німецької окупації» [6, 43]. У подальшому було ухвалено ще низку, зокрема на республіканському рівні, інших директив, які зосереджували увагу місцевих органів влади на вирішенні питань, пов'язаних з відбудовою матеріально-технічної бази та організації ідеологічної й культурно-масової роботи в сільській місцевості.

Однак, як і в більшості інших випадків, постановка зверху відповідальних завдань, не супроводжувалася виділенням відповідних матеріальних і фінансових ресурсів. То ж будівництво нових та ремонт уцілих культурно-просвітницьких закладів, виготовлення

меблів та заготівля палива для них мали здійснювати своїми силами і коштом сільські ради та колгоспи. Ті ж, у свою чергу, зробити це могли лише на громадських засадах, проводячи суботники, недільники та загальносільські толоки. Масовим явищем було створення добровільних комсомольсько-молодіжних бригад для проведення відновлювальних робіт на вказаних об'єктах. У багатьох селах під клуби, бібліотеки та хати-читальні пристосовувалися звичайні хати.

Позитивні результати у відбудові культурно-просвітницьких закладів досягалися тоді, коли до цього відповідально ставилися керівники села і господарств, які мали реальні можливості допомагати справі. Наприклад, у Дніпропетровській області в селі Нова Підгородня Межівського району відбудовою сільського клубу опікувався голова колгоспу «13 років Жовтня» Топчик, який вишукав будівельні матеріали та виділив необхідну кількість тягової сили, унаслідок чого клуб був відновлений у стислі строки. У сусідньому селі Гаврилівці роботу з відбудови сільського клубу очолював секретар територіальної парторганізації Деробас, який теж зумів мобілізувати необхідні ресурси для відбудови закладу. Водночас в області непоодинокими були інші факти. Так, голова Водянської сільської ради Юр'ївського району частину призначених для ремонту сільського клубу коштів витратив для ремонту власного кабінету. А голова колгоспу ім. Петровського села Кіровка Томаківського району приміщення червоного кутка використовував під свою квартиру. Були випадки, коли через відмову сільських керівників надати допомогу зривалися культурні заходи. Так, у селі Мотронівка Верхньодніпровського району тієї ж області молодь, відремонтувавши своїми силами сільський клуб, підготувала виставу, музичні та хорові номери, однак довгоочікуваний концерт не відбувся, бо голова колгоспу відмовився виділити гас для освітлення [7, 47].

Уже на початок липня 1944 р. у звільнених на цей час областях України було відновлено роботу 120 районних і сільських будинків культури, 399 районних, 3914 сільських і 1543 колгоспних клубів, 4580 хат-читалень, 1884 червоних кутків [8, 123]. А на початок 1945 р. у сільських населених пунктах республіки вже функціонувало 14 593 клубних закладів із 21 852 наявних у довоєнний період (тобто 66,8%), причому в західних областях їх було навіть більше, ніж до війни [9, 105, 151 зв.]. Після закінчення війни робота з відновлення сільських клубів активізувалася, однак на кінець 1945 р. ще багато сіл залишалися без цих закладів. Більшість відновлених клубів мали слабку матеріальну базу. Обстеження, проведене в областях республіки в квітні 1945 р., засвідчило, що кожний третій сільський клуб розташовувався в малопристосованих приміщеннях. У багатьох клубах були відсутні кімнати для гурткової роботи та зали для глядачів, меблі, навіть стільці та лави для сидіння, музичні інструменти, настільні ігри тощо. З настанням холодів через відсутність опалення чимало клубів взагалі припиняли роботу. Були й такі клуби, які значилися лише на папері.

До того ж значна частина клубних приміщень використовувалася не за призначенням: під зерносховища, колгоспні комори, контори, стайні, житло та ін. Наприклад, у 19 районах Полтавської

області було зафіксовано 80 таких випадків, у Кіровоградській області – 50 [9, 150], масово таке практикувалося в селах Харківської та Херсонської областей [10; 11; 12, 119–120]. Подібне спостерігалось й в інших областях. У зв'язку з поширенням такої практики голова РНК УРСР М. С. Хрущов восени 1945 р. змушений був надіслати головам облвиконкомів спеціального листа, в якому вимагав негайно вжити заходи щодо припинення нецільового використання клубних приміщень й організації в них культурно-масової роботи, а керівників та місця, які допускати такі порушення, притягати до суворої відповідальності [9, 151]. Однак, як показали подальші події, навіть таке суворе застереження з центру не мало суттєвого впливу на практику використання клубних приміщень не за призначенням. Більшість керівників господарств розуміли, що вони чинять не правильно, але змушені були через відсутність громадських господарських приміщень та житла в сільських погорільцях вдаватися до таких дій.

Упродовж 1945 р. ситуація з матеріальним забезпеченням та організацією роботи клубних закладів поступово дещо поліпшувалася, особливо це стало відчутним після закінчення війни, що було пов'язано з виділенням деяких коштів для їхніх потреб, передачею частини майна військових частин для цивільних потреб, організацією випуску музичних інструментів та радіообладнання на підприємствах республіки, поверненням із евакуації та з фронту культпрацівників.

Важливою складовою роботи сільських клубів була організація гуртків художньої самодіяльності. Художня творчість приваблювала сільських мешканців, особливо молодь, яка потребувала реалізації своїх здібностей та духовних потреб. Слід зазначити, що тогочасна влада сприяла відродженню гурткової роботи мистецького спрямування, вбачаючи в ній важливий засіб ідеологічного впливу на селянські маси. Уже в серпні 1945 р. в Україні нараховувалося 18 тис. гуртків художньої самодіяльності (із 40 тис. наявних до війни), у яких різними видами художньої творчості займалися 250 тис. осіб. Найбільшою популярністю користувалися драматичні та хорові гуртки, яких при клубах діяло відповідно 7500 і 6600; музичних гуртків було 3000, танцювальних – 1500, інших – 438 [13, 17 зв.].

Аматорські художні колективи по декілька разів на рік виступали з виставами та концертами перед своїми односельчанами. Наведемо лише один типовий приклад. У селах Катеринопільського району Київської області (нині Черкаської) наприкінці 1945 р. функціонувало 44 колективи художньої самодіяльності (23 драматичні гуртки, 10 духових та 2 струнні оркестри, 9 хорів), в яких брали участь близько 600 осіб.

У 1945 р. учасники цих колективів художньої самодіяльності 536 разів виступали з концертами та виставами перед земляками [7, 73]. Кращі аматорські колективи брали участь у районних та обласних олімпіадах художньої самодіяльності, а їх переможці – у республіканській олімпіаді. Так, у вересні–жовтні 1944 р. сільські та районні огляди художньої самодіяльності були проведені в Кіровоградській області, у яких взяли участь 2100 учасників у складі колективів і 324 індивідуальних виконавців. Переможці

районних олімпіад отримали премії 1 тис. крб. А в обласній олімпіаді художньої самодіяльності Кіровоградщини, яка відбулася 14–18 жовтня 1944 р., взяла участь 32 колективи і 105 окремих виконавців – усього 478 учасників з 27 районів. На обласній олімпіаді художньої самодіяльності Київщини, яка відбулася в листопаді 1944 р., виступили 12 колективів і 76 окремих виконавців з 16 районів – усього 214 сільських аматорів [7, 78].

Через відсутність приміщень та книжкового фонду повільно відновлювалася в сільській місцевості мережа бібліотек. На початок 1945 р. у республіці із 16 835 довоєнних сільських бібліотек відновили роботу лише 2635 (15,7%), книжковий фонд яких становив усього 7,0% від довоєнного (810,9 тис. примірників проти 11 566,6 у 1940 р.). У середньому на одну бібліотеку припадало по 307,7 примірників літератури. Але ж реальністю було те, що більшість літератури зосереджувалася в районних бібліотеках, тоді як у сільських бібліотеках книжковий фонд був незначним. Наприклад, у багатьох селах Кіровоградської області книжковий фонд бібліотек нараховував не більше 15–20 примірників [3, 57, 152; 8, 239]. У Полтавській області в перший повоєнний рік на 100 сільських мешканців припадало лише по 4 книги [14, 31]. Водночас у багатьох районних бібліотеках книжковий фонд був також мізерним. Наприклад, у Тальнівському районі Київської області працювала тільки одна районна бібліотека, книжковий фонд якої нараховував 500 примірників [15, 5–6], а в єдиній у Ротмістровському районі цієї ж області районній бібліотеці книжковий фонд складався лише з 137 примірників [16, 9].

До кінця 1945 р. кількість відновлених сільських бібліотек зросла до 3,5 тис., а кількість наявних у них примірників літератури збільшилася приблизно в 1,5 рази [17, 629–630]. Більшість бібліотек розміщувалися у малоприспособлених приміщеннях, а основним джерелом комплектування фондів було виявлення уцілілих бібліотечних книг та передача книг населенням. Так, наприклад, населення Золотоніського району Полтавської області передало до бібліотек близько 50 тис. книг [18, 32]. У селах, де не було відновлено роботу бібліотек, читачі періодично обслуговувалися пересувками від районних бібліотек.

Складною була проблема з кадрами культпрацівників на селі. Навіть станом на кінець 1945 р. серед завідувачів сільських клубів, бібліотек і хат-читалень 4439 мали початкову освіту й вперше працювали на цій посаді, а в 722 закладах взагалі були відсутні керівники [7, 56]. До того ж значна частина керівників сільських культурно-просвітницьких закладів не мали фахової освіти. Ситуацію з кадрами культпрацівників на селі ускладнило здійснене в лютому 1945 р. відомче перепідпорядкування культурно-просвітницьких закладів з Народного комісаріату освіти до новоутвореного Комітету у справах культурно-просвітницьких закладів, унаслідок чого культпрацівників було знято з постачанням й для них відмінили чинні для працівників освітньої сфери пільги. Тому вчителі, які працювали в сільських культурно-просвітницьких закладах, намагалися перейти на роботу до школи, щоб зберегти за собою нормоване забезпечення, педагогічний стаж та інші пільги. У багатьох випадках ті працівники, які залишилися на клубній та бібліотечній роботі, не затримувалися на своїх посадах через погане

матеріальне забезпечення й при першій нагоді переходили на іншу роботу. При комплектації кадрів сільських культпрацівників мало місце призначення на роботу випадкових і несумлінних осіб. Нестача кваліфікованих спеціалістів негативно позначалася на рівні проведення на селі культурно-масової роботи.

В означений період сільські клуби та бібліотеки, разом з школами, були осередками культурно-просвітньої роботи на селі, виконували інформаційні й виховні функції, суттєво впливали на формування громадської думки, настроїв та загальної культури сільських мешканців. Клуби були також місцем їхнього дозвілля та спілкування. З огляду на це центральні та місцеві компартійні структури відводили сільським культурно-просвітницьким закладам насамперед роль провідників компартійної ідеології та політики й тримали їхню діяльність під постійним контролем, регламентували зміст та форми й методи роботи, рішуче присікали будь-які відступи від офіційно визначених напрямків у культурно-просвітньому процесі. Сформульовані в директивних партійних документах й конкретизовані ЦК КП(б)У та місцевими партійними комітетами відповідно до потреб часу та обставин завдання становили основу розроблених республіканськими та регіональними культурно-просвітніми відомствами інструктивно-методичних матеріалів та рекомендацій щодо організації клубної та бібліотечної роботи на селі, проведення на їх базі культурно-масових та інших заходів. Варто зауважити, що вони містили й чимало слушних практичних порад і необхідних методичних рекомендацій, які були корисними для сільських культпрацівників з огляду на недостатню освітньо-фахову кваліфікацію багатьох з них. А регламентації щодо переліку та змісту заходів, які повинні були проводити клуби та бібліотеки, зокрема репертуару художньої самодіяльності, унеможлилювали проникнення в сферу культурного обслуговування сільського населення проявів аморальності, вульгарщини та хамства, а також певною мірою сприяли залученню селянських мас до історії та традицій свого народу, української літературної та культурно-мистецької скарбниці.

Поряд з виконанням своїх прямих функцій, сільські культурно-просвітницькі заклади використовувалися компартійно-радянськими органами як опорні пункти для проведення заходів політичного та агітаційно-пропагандистського характеру з метою мобілізації селян на виконання партійних та урядових рішень, утвердження комуністичної ідеології, прославлення Комуністичної партії й Сталіна, роз'яснення переваг соціалістичного способу життя й критики міжнародного імперіалізму та ін. Здійснювалося це шляхом проведення політінформацій, спеціальних лекцій та бесід, занять в гуртках з вивчення партійних документів, промов і статей Сталіна, використання тематично спрямованої наочної агітації, колективних читань офіційних матеріалів з газет, перегляду виступів агітбригад та інших видів масово-політичної роботи.

Важливим напрямком роботи сільських культурно-просвітницьких закладів вважалася також пропаганда науково-природничих, агрозоотехнічних та медико-санітарних знань. До проведення перерахованих заходів залучалися вчителі, бібліотекарі, сільські спеціалісти, партійно-комсомольський актив, військові політпрацівники,